

Post-pop. O taoismu, zrušení filosofie a obětním beránkovi (interpretace a komentář vybraných částí Bondyho nového textu)

Hynek Tippelt

Abstrakt:

Článek je interpretací a komentářem vybraných částí textu Postpříběh od Egona Bondyho. Soustředím se na ty Bondyho motivy, které souvisejí se směřováním jeho filosofie k taoistickému stanovisku. V článku se snažím uchopit Bondyho filosofickou cestu jako výraz jeho osobnostního zrání. Přitom - ve shodě s Bondyho přesvědčením - vycházím z psychoanalytického pohledu na filosofii jako výraz nevědomých psychických obsahů. Bondyho přibližování se k taoismu, jak on ho chápe, interpretuji jako zbavování se pochyb a studu ve prospěch autonomie. Při výkladu ústředního pojmu Postpříběhu – umělého rozdvojení skutečnosti – se obracím k teorii Reného Girarda o zakotvenosti religiozity ve společensko-psychickém mechanismu obětního beránka. Tendence k rozdvojení skutečnosti se jeví jako důsledek kolektivního násilí.

Klíčová slova:

Filosofie, ontologie, psychoanalýza, taoismus, marxismus, Egon Bondy, René Girard, rozdvojení skutečnosti, zrušení filosofie, spiritualita, holismus, obětní beránek

Co je Post-pop

Výraz Post-pop má v tomto článku dva významy. Zaprvé je zkratkou Bondyho filosofického textu z jara 2004 – Dodatku k POPu, Příběhu o příběhu. Zadruhé má naznačit nepopulárnost námětu Dodatku – a mých úvah Dodatkem inspirovaných. Populárnost se v této souvislosti váže k substančnímu způsobu myšlení, myšlení založené na rozdvojení zkušenosti – a kolektivnímu násilí jako součásti mechanismu obětního beránka.

Co je příběh

Slovem příběh v názvu knihy Příběh o příběhu chce Bondy mimo jiné naznačit, že se nejedná o práci, která by si kladla nárok na nějakou vědeckost nebo exaktnost. Bondy chce vylíčit proces, který ho dovedl k určitým filosofickým náhledům. Přitom chápe, že se tento proces nekryje pouze s intelektuální prací, a proto v knize popisuje i své zážitky, pocity, beletrii, kterou v té době četl, atp. Příběh o příběhu ale nebyl psán až zpětně, nýbrž právě v průběhu dost bouřlivého Bondyho myšlenkového vývoje. Je to více méně Bondyho sebeanalýza – podobně jako člověk dochází v psychoanalýze na základě vyprávění k novému pohledu na děj, který popisuje, tak Bondy na základě tohoto vyprávění dochází k zprvu nečekaným myšlenkovým závěrům. Sám proces vyprávění je pro něj filosoficky obohacující.

Bondyho obtíže

Dalším krokem na této Bondyho sebe-analyzující cestě je Post-pop. Bondy vychází z obtíže, kterou na sobě pozoruje ve chvíli, kdy se snaží o to vnitřně přistoupit na důsledky filosofických úvah, které vedl v popu a koneckonců i ve všech svých předchozích filosofických textech. Přistoupit na důsledky svých úvah by pro něj znamenalo stát se taoistou.

Co je taoismus

Pro své omezené vzdělání se musím vzdát posouzení, nakolik je Bondyho chápání taoismu adekvátní. K pochopení Post-popu nám nicméně stačí rozumět tomu, co má na mysli Bondy, když říká taoismus. K tomu nám nejprve poslouží „humorná minipovídka“, kterou Bondy v Post-popu ilustruje taoistické pojetí lidské situace:

„Koupíte si na nádraží lístek za 50 korun, nechcete žádný jiný a ani neudáte, kam vlastně chcete jet, odeběřete se na nástupiště (předpokládáme, že jsme ve velkoměstě) a nastoupíte do prvního vlaku, ať jede kamkoli. Tam se maximálně můžete zeptat průvodčího, kam až vám ten lístek za 50 korun stačí – a jedete. Jízda je pak pouť. A bez cíle a smyslu. Co během cesty děláte, zda se nudíte, cítíte potěšení z krajiny, tlacháte s cestujícími,

zamordujete v prázdném kupé babičku, dáte dětem hrst bonbónů – to je vaše věc. Vystoupíte po projetí jízdenky za 50 korun a máte dál všechny příležitosti: hospodu, kulturní památky, trh na návsí, procházku po okolí etc. Vaše cesta neměla žádný smysl ani cíl, nikdo vám ji nenaplánoval, ani vy sami! Za všech okolností ale měla nějaký obsah. Něco změnila. Jestliže doopravdy zapomenou na cíle, smyly, účely etc., a soustředím se na to, co mi pouť odkrývá, mohu zůstat apatický, až třeba k uzoufání, ale mohu se taky těšit, neboť jest z čeho. Tao nám dává ten lístek na pouť životem do vínku, aniž by nám určilo, aniž by se staralo, kam se vrátíme, tím méně, co si z toho sami uděláme.“

Bondy analyzuje své obtíže

Ve vztahu k přijetí taoistické pozice se Bondy ocitá v konfliktní situaci. Cítí v sobě odpor vůči něčemu, po čem zároveň touží. V Post-popu se snaží nejprve si co nejdiferencovaněji uvědomit svůj „odpor“ a posléze ho analyzovat – tedy dobrat se jeho skrytých příčin. V jeho sebe-analýze mu pomáhají, jak píše, „parapsychologické zážitky vynořující se z hlubin „nevědomí““.

Hned od začátku chápe své obtíže jako cosi typicky „evropského“, resp. „mediteránního“. Snad aby si ulevil, snad z obavy, že čtenáře by „samotný Bondy“ tolik nezajímal. Snad aby omluvil fakt, že „i vědecky vysoce erudovaný evropský intelektuál, jenž dokonce s ulehčením přijímá nesubstanční ontologii, se před kategorií TAO (Pouti) na předposledním kroku ocitá v určitých rozpacích“.

Slovo „rozpaky“ zde má dvojí význam:

1. Bondy si není jistý, jestli vůbec chce na taoistickou pozici přistoupit. Toto přistoupení nazývá „předposledním krokem“. Proč? V jeho textu to není vysvětleno, nabízí se však interpretace, které níže věnuji odstavec Zrušení filosofie.
2. Nemůže si pomoci a pohlíží – zcela neadekvátně - na tao s jakýmsi ostychem, s jakousi posvátnou úctou. Tento postoj úcty dělá z tao něco jiného, než čím je, a Bondy si ji vysvětluje svým hluboce zakořeněným sklonem a návykem, který jde nazvat religiozitou či spiritualitou, a jehož ústředním prvkem je tzv. umělé rozdvojení skutečnosti.

Spiritualita

Bondy se domnívá, že „je empiricky ověřitelným faktem“, že většina lidí naší kulturní oblasti, ať už mají jakékoli vzdělání, filosofickou nebo náboženskou orientaci „je více než náchylná k tomu, pocítovat to, co je předmětem ontologie“, jako něco posvátného, numinózního, radikálně důležitějšího, kvalitativně zcela jiného atp. V důsledku této klamavé tendence (která je jakýmsi baconovským idolem rodu) se, podle Bondyho, dělí typickému Evropanovi svět na dvě nesouměřitelné oblasti – jednu, do které minimálně svým tělem patří, a druhou, kterou uctívá. Aby si proti sobě hned nepopudil všechny ty, kteří se domnívají být jakýmsi „čistými ateisty“, nazývá Bondy toto „uctívání“ někdy „ostychem“, jindy „zřetelně výraznějším respektem“ atp. Jako podstatu těchto slabších či silnějších forem uctívání nicméně identifikuje rozdvojení skutečnosti. V závěru této „recenze“ bude toto rozdvojení uchopeno jako jednotný zdroj náboženství a filosofie, nazvěme ji tedy spiritualitou.

Holismus

„Spiritualitu“, rozdvojení skutečnosti na „tento“ a „onen“ svět, jako jakýsi těžko vykořenitelný sklon identifikuje Bondy jako zdroj svých „obtíží“ proto, že taoismus je mu skutečným holismem. Je mu pohledem na svět, který nijak neupřednostňuje žádnou část nebo aspekt skutečnosti vůči jiným. Taoista jakoby před sebou neviděl nic než stejně reálné a stejně hodnotné jednotliviny. Všechno je jedno ... I kdyby existoval nějaký Bůh, byl by stejně reálný jako Bondy nebo cokoli jiného a stejně hodnotný by byl i Jeho „názor na svět“. I kdyby existoval pohled z hlediska věčnosti, nebyl by tento pohled o nic pravdivější nebo hodnotnější než pohled z jakéhokoli jiného kouta vesmíru.

Symptomy rozdvojení

Rozdvojení skutečnosti, absence holistického vidění se projevuje v mnoho oblastech našeho života a prožívání. Jedním z nich podle Bondyho je, že „nemáme ani dostatečně neutrální výraz pro předmět ontologie“. Zdá se mu, že pojmy typu Bůh nebo Princip s sebou nesou implicitní substanční charakter (tedy charakter něčeho, co se vymyká ze světa pomíjivých věcí). Změna terminologie nás ale nezachrání: i když se řekne „celostnost“ či „celek“, máme podle Bondyho pocit, že tento celek je něco „zvláštního, co je v „jediném exempláři“ – jenž je právě předmětem ontologie – a není pro to „v našem světě“ analogon“. Podobně je tomu se slovem „skutečnost“: jakmile v rámci filosofické úvahy řekneme – my Evropané – „skutečnost“, pohybujeme se okamžitě v rámci protikladu „skutečné versus neskutečné“, což znamená, že svou filosofickou analýzu chápeme jako zaměřenou na určitý výsek a smysl holismu nám znovu uniká.

Dalším takovým projevem hluboké zakořeněnosti rozdvojení skutečnosti jsou podle Bondyho negativní jevy provázející proces dereligionizace, který v našem kulturním okruhu probíhá, jako např. vznik různých

xenofobních hnutí atd. Konfliktní situace, ve které se Bondy nachází a kterou analyzuje, chápe Bondy jako cosi charakteristického pro celý evropský kulturní okruh. Přestože nás proces dereligionizace osvobozuje, zdá se tento proces jaksi předčasný, neboť se uctívání jako takového nedokážeme zcela vzdát.

S neschopností provést skutečnou dereligionizaci souvisí poslední symptom pojednávaného konfliktu, který zde zmíním, a tím je naše typicky evropské nepochopení východního myšlení. Bondy píše: *„Je přímo neurotickým projevem, jak např. mj. přeinterpretována jsou i všechna nenáboženská učení mimoevropská – počínaje buddhismem a konče dnes šamanismem – do náboženské podoby.“* Na vědomé rovině se Bondyho typický Evropan chce osamostatnit neboli zbavit se své spirituality neboli nahlédnout nesmyslnost/umělost rozdvojení skutečnosti – rozdvojení na to, čeho jsem součástí já, a na to, čím se mám řídit, a na druhé straně nevědomě touží po regresu a svou šanci na osvobození (šamanismus atd.) ničí tím, že šamanismus (atd.) interpretuje nábožensky.

Evropský stud

Neurotický konflikt skrytý za zmíněnými jevy, lze např. slovníkem psychoanalyticky orientovaného E.H.Eriksona přeložit jako neschopnost vyřešit protiklad autonomie a studu a pochybování. Člověk, který dosud nevykročil na cestu autonomie, pochybuje o tom, že jeho názory, pocity, potřeby atd. jsou jaksi správné či ospravedlnitelné, a ptá se, jestli to, co cítí, cítit má. Jestli jeho názory jsou v souladu s vyšší pravdou, než je pravda, kterou by mohl vnímat jako svou vlastní. Jestli to, po čem touží, odpovídá tomu, kam směřuje svět. Stydí se sám za sebe. Vzhledem k tomu, že tento konflikt bývá v rámci ontogeneze podle Eriksona nejživější hluboko v předškolním období, lze celou věc docela dobře nahlížet navýsost pozitivně: Co za perspektivy, které si ani nedovedeme představit, máme ještě před sebou ... !

Tři sta let nihilismu

Bondy sám v textu Post-popu připomíná v souvislosti s buddhismem, resp. v souvislosti se svým nenáboženským pojetím buddhismu, Nietzscheho *„hlubokou prognózu o tom, že nás čeká „třista let nihilizmu“, než se z vlastních kulturních zdrojů a tradic dopracujeme k („našemu“) buddhismu“*. Bondy je Nietzschemu blízký v lecčems. Myslím, že v zásadě jsou na jedné lodi (kterou sdílejí i s Marxem), pokud jde o odpor vůči tomu, co Nietzsche nazval duch tíže. Bondyho práce na nesubstanční ontologii, kdy se snaží ukázat iluzivnost každého trvalého základu světa, morálky atd., nebo jeho vyrovnávání s taoismem je prostě zbavováním se ducha tíže, pokusem rozloučit se s povinností, vinou, odporem vůči pozemskosti, pokusem nestydět se sám za sebe.

Sestup k Matkám

Bondy nikdy nepokládal filosofii za vědu. Spíší za cosi, co má něco z vědy a něco z umění. V mém překladu by mohlo jít dejme tomu o „sebezpracování filosofovy psýché pojmovými prostředky“. Nyní dochází k upřesnění a radikalizaci svého pojetí a tvrdí, *„i pro nejracionalnějšího filosofa je nutné vyrovnat se s „přáními, která jsou otcem myšlenky““*. Chápe, že žádný filosofický systém není neprůstřelný, že každý filosofický názor stojí na rozhodnutích, která nevychází z žádné racionální spekulace, nýbrž z pocitů, potřeb nebo dejme tomu z nevědomí. Jak píše *„ontolog nevaří z vody (alespoň by neměl), nemůže jít slepě za nějakou ryze abstraktní „matematickou rovnicí“, v níž by mohla (resp. měla) vyústit jeho analýza“*. Proto je možné pokročit v oblasti filosofie jen tehdy, jestliže filosof pokročí ve svém vlastním osobnostním vývoji. Přirozenou součástí osobnostního vývoje, zvláště jestliže se na něj někdo soustředí, jsou krize nebo Bondyho slovy „zkoušky ohněm“.

Jako ilustraci takové krize, resp. jejího špatného vyřešení dává Bondy Kanta a jeho přechod od Kritiky čistého ke Kritice praktického rozumu. Kant nejprve vykázal metafyziku jako něco nemožného, jako něco při čem nemůžeme neupadat do logických sporů, aby poté metafyziku obnovil ve formě postulátů praktického rozumu. Nutno říci, že Kant si byl své rezignace vědom, když v Prolegomenech přirovnává metafyziku ke špatnému vzduchu, který nicméně musíme dýchat.

Bondy je optimističtější a v možnost radikální změny věří. Podmínkou takové změny, progresivního vyřešení konfliktu – tedy např. příklonění se na stranu autonomie v neprospěch studu a pochybování – je ale otevření se nevědomým obsahům. V tom smyslu Bondy píše: *„Filosof v průběhu života koneckonců zřetelně poznává, že vlastně jen s jiným pojmovým aparátem, a za jiným účelem, následuje podobný sestup do nevědomí (Goethův „Sestup k Matkám“) jako psychoanalytik.“*

Útěcha z ontologie ...

Z těchto úvah Bondymu vyplývá jistá útěcha: *„Pak ovšem by bylo přirozené, že dříve či později (řekněme již na samém začátku nebo až k závěru) naráží (filosof) na tuto problematiku jako na problematiku intimně vlastní.“* Bondy vyšel v Post-popu z přiznání, že má určité potíže držet svou vlastní linii myšlení. Z jeho následných úvah vyplývá, že tato krize, spjatá na filosofické rovině s váháním mezi příklonem k holismu a mezi setrváním u představy rozdvojené skutečnosti a na rovině nevědomé spjatá s řešením konfliktu mezi autonomií a studem a

pochybováním, tedy že tato krize je přirozenou součástí práce ontologa. Je dokonce znamením toho, že se dostává relativně hluboko – k Matkám ...

Jedná se vlastně o jeden ze základních lidských konfliktů, který se člověku v různých podobách a v různé míře naléhavosti znovu a znovu oživuje. Každý se s ním v různé míře uvědomí, různě připraven a s různou šancí na úspěch setkává, každý ho znovu a znovu řeší. Je jakousi antropologickou konstantou vyjadřující možnost svobodně se utkat s vlastní spiritualitou.

Poté co Bondy uchopil svou spiritualitu, tedy sklon k rozdvojenému ontologickému vidění, jako typicky evropský blud, který odráží určitou regresivní fixaci, dochází logicky k závěru, že krize, kterou prochází, je čímsi pozitivním, neboť se mu v ní otvírají dveře k holistickému, tedy ne-rozdvojenému pohledu.

Bylo by vůbec chybou si myslet, že smyslem nějaké filosofie by mohlo být nějaké sebetřýznění. Filosofie, jako každý psychický výtvar, má adaptivní smysl. Jejím cílem je ochránit se nebo se posílit. Už na začátku četby Post-popu můžeme s jistotou očekávat, že holismus nahlíží Bondy jako něco, co je mu osobně něčím příjemným.

Respekt versus volnost

Z holistického hlediska nemístný či absurdní respekt („*numinózní „arcirespekt“ až intelektuální adorace (amor intellectualis Dei)*“) se podle Bondyho nejmarkantněji projevuje v etických a axiologických otázkách. Bondy formuluje typicky evropský, tedy „rozdvojený“ neboli substanční nebo „spiritualistický“, způsob tázání se po smyslu následovně: „*Jestliže ontologično (Pouť) nemá ani samo pro sebe (sic!) žádný smysl, není pak jakékoli naše (sic!) usilování zbytečné? Je možno za těchto okolností vůbec mluvit o svobodě, riziku a zodpovědnosti (sic!)? Je vůbec možné nějaké štěstí (sic!)?*“ Formulace „*ontologično (Pouť)*“ a „*svoboda, riziko a zodpovědnost*“ naznačují, že se zbytky rozdvojeného vidění mohou uplatnit i v myšlení, které se jinak ubírá nesubstančním směrem, tedy že se snad jedná o palčivé otázky autora Post-popu.

Formulované otázky explicitně vycházejí ze směřování toho, co platí pro nás, s tím, co platí (by mělo platit, resp. představujeme si, že platí) pro „ontologično“ (celek všeho, co je – či co se děje; základní rovina universa atp.). Tyto otázky evidentně vycházejí z předpokladu, že co platí pro nás, je odvozeno od toho, co platí pro něco, co nejsme my, ač toho třeba můžeme být součástí. Jako bychom si sami nedokázali říci, co chceme, jako bychom si byli sami sebou tak málo jisti, že se musíme ptát, co má máme chtít a kdy smíme být šťastni.

Když se však Bondy cítí svými východisky zavázán k přijetí taoistického, holistického pohledu, znamená to, jak píše, „*důsledně dodržet, že nesubstanční ontologie nezná žádnou nadřazenou instanci (ani nic podobného si sama nevytváří!) jež by se nadřazovala nad absolutní volnost Skutečnosti a dirigovala by jí*“. Primitivně řečeno: volnost znamená možnost chtít cokoli a být šťasten kdykoli. Nic není dirigováno, předurčeno, zakázáno nebo přikázáno, a i kdyby bylo, není proč si toho všimnout.

Jinými slovy: Jedním z dalších témat Post-popu jsou protiklady. Z holistického hlediska žádné protiklady neexistují, protože jen nadřazená instance nepatřící do světa by mohla ze dvou vlastností protiklady udělat. Dvojice typu smysl a absence smyslu jsou spíše jakýmsi páry vlastností, které jsou, jak píše Bondy, „*the same*“ neboli - v mém překladu – vyjdou nastejno. Nevylučují se. Tedy: absence smyslu na jedné rovině, jakkoli „nejzazší“, nijak nevylučuje přítomnost smyslu kdekoli jinde.

Laskavá tvář skutečnosti

K taoistickému vyvrcholení dovedená nesubstanční ontologie tedy nahrazuje absolutní smysl, který se více méně celá tradiční západní filosofie snažila dokázat, volností, která jako volnost smysl, ovšem nijak absolutní, nevylučuje. A jak píše Bondy: „*To pak ale věru není žádná náhrada, ale nalezený poklad!*“ Tao jako charakter světa vcelku i každé jeho součásti dovoluje, aby se smysl objevil kdekoli. Není to ale objektivní smysl, o němž by bylo možné někoho přesvědčit. Je to smysl subjektivní, a tak ho každý může přiřknout, čemu chce, a nikdo mu to nemůže vzít. A je to tak lepší: „*Inu – podle mého názoru – je to ontologicky „benevolentnější“ úděl, než být odsouzen k čekání na Godota nebo k permanentnímu strachu, zda jsem či nejsem předurčen k ztracení nebo spáse a jaký „hřích“ za pět minut zase udělám.*“

Slovo smysl je pro své „objektivizující“ konotace zavádějící. Podobně zavádějící jsou přívlastky „objektivní“ a „subjektivní“. Snad je to spíš jakýsi pocit ztotožnění se s nějakým dílem, pocit, že „toto je mé vlastní“. Chápeme-li filosofické, a zvláště ontologické úvahy jako projekce vnitřních psychických procesů, pak je taková „k taoistickému vyvrcholení dovedená nesubstanční ontologie“ výrazem sebenalezení. Laskavá tvář skutečnosti je projekcí usmíření se se sebou samým.

Zrušení filosofie

Taoistický orgasmus, jak už bylo výše řečeno, je předposlední krok. Co je krokem posledním? Taoismus, jak je pojímán v Post-popu, je filosofickou pozicí, která nahlíží svět bez toho, aby v něm něčemu udílel nějaká privilegia. Žádná část reality není privilegována v tom smyslu, že by se od ní mělo něco odvozovat pro zbytek reality. Žádný filosof není privilegován v tom smyslu, že by jeho pohled na svět byl závazný pro ostatní. Jeho

pohled není závazný ani pro něj samotného: věc ho prostě přestane bavit a nepotřebuje žádné filosofické důvody k tomu, aby se obhájil. Před čím?, před čím?, když není žádná privilegovaná realita. Už není proč filosofovat.

Byly zrušeny podmínky, v nichž byla filosofie třeba, tedy je zrušena i filosofie. (Marxistické asociace jsou zde namístě.) Je to snad i trochu smutné. Není se co divit váhání s „předposledním krokem“. Rozdvojené vidění skutečnosti je formou útěku od sebe sama. Filosofie má smysl, jen dokavad se toto rozdvojené vidění drží. K čemu filosofovat, zjišťovat, „jak to doopravdy je“, když člověk nahlédl, že „doopravdy vyjde všechno nastejno“? Filosofie je obranou, která ztratila smysl. Omne animal triste post coitum.

Obětní beránek

Podle předchozího ztratí filosofie smysl pro toho, kdo přestane něco uctívat. Filosofie tak stojí na spiritualitě. Spiritualita znamená rozdvojené vidění skutečnosti. Rozdvojené na to důležitější a na to méně důležité, základní a odvozené, posvátné a profánní. Mou oblíbenou teorií o vzniku posvátna v náboženském smyslu je teorie obětního beránka, jejímž autorem je René Girard. Obětní beránek je v první řadě společenským faktem, součástí mechanismu, jímž se společnost zbavuje agresivity, kterou by její členové jinak namířili chaoticky proti sobě navzájem. Součástí tohoto mechanismu je následné zbožštění obětního beránka. Beránek se stává ústředním mytologickým a náboženským tématem. Celý mechanismus je systémem nesvobody – znevolnění jsou nejen beránci, trestaní a uctívání, ale i jejich persekutoři, zapletení do „věčného návratu“ vzájemného přizpůsobování se a kolektivního násilí. Nabízí se Girardovu teorii rozšířit.

Obětní beránek je výjimečně důležitým archetypem filosofické představivosti: Sokrates, postava, k níž se jen málokterý západní filosof zdráhá přihlásit, je typickým obětním beránkem. Podle Girarda jsou veškeré mytologické a náboženské texty znázorněním mechanismu obětního beránka z hlediska persekutorů. Jsou na straně nadpřirozených příčin. Naproti tomu filosofické texty odhalují nadpřirozeno jako iluzi. Zdá se, že filosofové mají jakýsi talent k tomu odhalit fantazijní povahu různých, zvláště persekucních přesvědčení. Je přímo typické, že se filosofové zastávají obětních beránků. To neznamena, že filosofové nezkreslují jinak.

Obětní beránek, jeho rituál atd. je minimálně jedním ze zásadních mýticko-náboženských témat, přičemž toto téma je v mytologii a náboženských textech zpracováno persekucně. Podobně lze podle mě smysluplně uvažovat o tom, že skrytým zdrojem inspirace filosofických textů je fakt obětních beránků, rituál obětního beránka, mechanismus uctívání, regulovaného násilí atd., ovšem v tomto případě z opačné perspektivy.

Takový pohled by byl schopen vysvětlit jak společné rysy filosofie a mýticko-náboženského myšlení – tedy především rozdvojený pohled na skutečnost, tak i jejich zásadní odlišnost, resp. setrvalé nepřátelství. Filosofie by z tohoto pohledu byla vzdechem obětního beránka.